

Οι δρόμοι της πέτρας και η διαχρονική αξία τους στο κτίσιμο και την αισθητική διαμόρφωση των μινωικών και των μετέπειτα κρητικών πόλεων

ΑΣΠΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΟΠΕΡΑΚΗ

Περιοχή Νομού Ηρακλείου

Η οριοθέτηση των «δρόμων της πέτρας» της Κρήτης περιορίζεται σ' αυτή τη μελέτη στην περιοχή του Ηρακλείου, που σχεδόν με ακρίβεια ευρίσκεται ανάμεσα στα βουνά Ψηλορείτη και Λασιθιώτικα –Ιδη και Δίκτη– και σε κάθετη διαδρομή από βορρά προς νότο του νησιού με συγκεκριμένες ορατές θέσεις αλλά και ανεξιχνίαστες διακοπές στη διαδρομή λόγω παρεμβάσεων στο τοπίο μέσα στο χρόνο ή την ουδέποτε χρήση του σε κάποιες απ' αυτές τις περιοχές.

Η οργανωμένη χρήση του υλικού του «δρόμου της πέτρας» δια της λιθοδομής, στην κατασκευή κτιστών οικημάτων αρχίζει με τη δυνατότητα εξόρυξής της μετά την τελευταία φάση της Νεολιθικής περιόδου, τότε δηλαδή που γίνεται γνωστή η τεχνολογία του μετάλλου στην Κρήτη, ενώ σίγουρα οι επισημάνσεις του δρόμου της πέτρας θα άρχισαν από την πρώιμη Νεολιθική με την κατσικία και τις ταφές στα σπήλαια σε φυσικά ή ανάβαθμα σε μαλακά πετρώματα, που δημιούργησαν οι πρώτοι κάτοικοι με ξύλα ή τα χέρια τους και των «μικρολιθικών» εργαλείων από οψιδιανό και ασβεστόλιθο.

Είναι δύσκολο να εντοπίσουμε άλλες Νεολιθικές οικίες, όπως αυτή που ανέσκαψε ο καθηγητής Στυλιανός Αλεξίου στην Κατσαμπά, πριν τη χρήση εργαλείων χαλκού, που έδιναν τη δυνατότητα λάξευσης ποσότητας ικανής για κτίσιμο. Έως τότε χρησιμοποιούσαν πέτρες όπως τις έδινε η φύση ή με ελάχιστες παρεμβάσεις. Οι κατοπινές εποχές της Πρωτομινωϊκής περιόδου, λαξεύοντας τις πέτρες και κτίζοντας εκ θεμελίων στις θέσεις των παλαιών σπιτιών τους, εξαφάνισαν τα ίχνη των. Οι τάφοι της Νεολιθικής περιόδου μας σώζονται πολλοί, μιας και για ιερούς λόγους δεν ανανέωνταν την κατασκευή τους. Το χωρίς γώνιασμα λίθου κτίσιμο κατοικιών δεν δημιουργούσε συνοχή και στέρεα δομή, επόμενο να καταστρέφονται εύκολα και στις καλύτερες περιπτώσεις να αφήνουν σημάδια τους σαν ιχνογραφήματα στο έδαφος από πέτρες, εάν είχαν την τύχη να προστατευθούν από επικαλύψεις χωμάτων.

Ο «δρόμος της πέτρας» ξεκινάει από τον Καρτερό με τα νταμάρια του Κατσαμπά, κατόπιν συνεχίζεται έξω και πλάι από την Κνωσσό στα εξωτερικά νταμάρια της περιοχής των Σπηλίων και με τα τέσσερα λατομεία-σπήλαια της Μινωικής περιόδου, τρία απ' αυτά με εμβαδόν 1000 τ.μ. περίπου, ενώ το τέταρτο είναι άγνωστης εσωτερικής έκτασης για το οποίο τη δεκαετία του '70 είχα μαρτυρίες από παλαιότερους ότι έβγαινε στον Καρτερό. Σήμερα οι κατολισθήσεις δεν επιτρέπουν την εξερεύνησή του, όπως διαπίστωσα και η ίδια. Από τις σπηλιές που αναφέραμε, οι δύο επικοινωνούν με «τούνελ» 10 μ. μήκους και ενός μέτρου πλάτους. Η μία απ' αυτές έχει φωταγωγό με κάθετες λαξευμένες πλευρές που κα-

τεβαίνουν από την πλαγιά του βουνού, που υψώνεται πάνω απ' αυτές. Το ύψος του φωταγωγού είναι 4 έως 5 μ. και το άνοιγμά του περίπου 1x1 μ. Ένα απ' αυτά τα σπήλαια το είχα εργαστήριο γλυπτικής είκοσι πέντε χρόνια, εκεί εργάστηκε κατά καιρούς και ο αδελφός μας, ζωγράφος Θωμάς Παπαδοπεράκης.

Την περίοδο των 25 χρόνων μας επισκέφτηκαν πολλοί άλλοι αρχαιολόγοι, οι οποίοι ήσαν πεπεισμένοι και γνώστες ότι ήταν μινωικά λατομεία που τροφοδοτούσαν το κτίσιμο της Κνωσσού. Αυτοί ήσαν ο Γιάννης και Έφη Σακελλαράκη, ο Χαράλαμπος Κριτζάς και άλλοι. Εξ άλλου ως γλύπτρια η οποία έχω δουλέψει πολύ πέτρα, είμαι σίγουρη ότι οι σπηλιές αυτές είναι παντού στα τοιχώματα του βράχου λαξευμένες και η χρησιμοποιημένη πέτρα στην Κνωσσό είναι η ίδια σε ποιότητα με αυτές. Επιπλέον στο βάθος της σπηλιάς που εργάστηκα, στην αριστερή διαδρομή σώζονται ημιεξορυσμένες πέτρες γωνιασμένες, μικρών και μεγάλων διαστάσεων. Επίσης είναι φανερό ότι μια αποκόλληση από την οροφή μεγάλων διαστάσεων πέτρας (περίπου 3,10 x 3,10 x 0,80) θα ήταν η αιτία ίσως να σταμάτησει να λειτουργεί σαν λατομείο. Οι αρχαιολόγοι εικάζουν ότι οι σπηλιές-λατομεία λειτούργησαν κάποια στιγμή για ενταφιασμούς και λατρεία, όταν σταμάτησαν να λειτουργούν για τις ανάγκες πέτρας. Αυτό επιμαρτυρούν και οι λαξευμένες εσοχές στα τοιχώματά τους.

Στη διπλανή περιοχή, 400 και 800 μ. ανατολικότερα, στην περιοχή της Αγίας Ειρήνης ευρίσκονται δύο σπήλαια-λατομεία, εκ των οποίων το ένα λέγεται ότι φτάνει έως τις Αρχάνες, θεωρείται το μεγαλύτερο και επιβλητικότερο των προηγούμενων που αναφέραμε, με ύψος 6 έως 8 μ., με μεγάλες αίθουσες και αντηρίδες πελεκημένες στα τοιχώματα για την στερεότητα του σπηλαίου.

Η εξόρυξη πέτρας από εσωτερικούς χώρους, που δημιούργησαν λατομεία, έδιναν συνθήκες προστατευτικές χειμώνα-καλοκαίρι, μια και έχουν οι σπηλιές σταθερή θερμοκρασία όλες τις εποχές. Επιπλέον, κάτω από σκιά και στο άνοιγμά τους είχαν αρκετό φως για να τελειώσουν το λάξευμα της πέτρας, να δώσουν σχήματα και να δημιουργήσουν διακοσμητικά στοιχεία, τη στιγμή που άλλοι τεχνίτες θα έβγαζαν πέτρες από το εσωτερικό τους. Εξ άλλου, απ' ό,τι κρίνω από τη σπηλιά που δούλεψα 25 χρόνια, είχε προβλεφθεί όσο το δυνατόν περισσότερο φως. Κάποιες ώρες της ημέρας η διάταξη της εσωτερικής κατεύθυνσης του ανοίγματος έδινε φως φυσικό στο εσωτερικό της και οι ακτίνες του ηλίου για λίγο έφταναν έως και 32 μέτρα στο βάθος της. Ένας άλλος σοβαρός λόγος της εξόρυξης πέτρας από τα λατομεία-σπηλιές ασφαλώς θα ήταν ότι δεν κατέστρεφαν και δεν εξαφάνιζαν λόφους και βουνά, όπως συμβαίνει σήμερα. Επίσης ο θόρυβος και η σκόνη δεν διαχέετο στο περιβάλλον. Επί πλέον χρησίμευαν ως καταφύγια σε περιόδους κινδύνου.

Ο «δρόμος της πέτρας» από τα Σπήλαια συνεχίζει στις Πατσίδες, στα «νταμάρια», όπως λέγεται η περιοχή σήμερα, κατόπιν Κάτω Αρχάνες, Βαθύπετρο, στα υψώματα Αγίου Βασιλείου, Χουδέτσι και με δεξιά παράκαμψη φτάνει στους Αγίους Δέκα και από εκεί κατεβαίνει στο Καστέλι της Γόρτυνας και την Αγία Βαρβάρα, όπου έχουμε την απαρχή σύστασης μαρμάρου στο μεγαλύτερο μέρος του σε στάδιο μη ολοκλήρωσή του. Στην περιοχή του Καστελίου της Γόρτυνας και στις γύρω περιοχές έχουμε μεγάλη ποσότητα στέρεας πέτρας. Εκεί, στη Θέση Ψηλό Κάστρο, δημιουργήθηκε το Μινωικό λατομείο, ο «Λαβύρινθος» όπως εικάζεται υπόγειο τεχνητό σπήλαιο, 8.900 τ.μ. με 38 δαιδαλώδεις διαδρόμους και με δύο ανοίγματα σε απόσταση 200 μ. μεταξύ τους, είσοδος-έξοδος προφανώς. Από εδώ θεωρείται ότι κτίσθηκε η Γόρτυνα και η Φαιστός, 10 χιλ. δυτικότερα και σ' αυτή την πέτρα γράφτηκε η σπουδαία αρχαιότερη μεγαλύτερη γραφή σε πέτρα με τον κώδικα των Νόμων της Γορτυνίας. Ακόμα και εάν δεχτούμε την άποψη της Ιωάννας Πετροχείλου, η οποία είναι τεκμη-

ριωμένη, ότι δεν είναι δυνατόν να κτίστηκε η Γόρτυνα μ' αυτές τις πέτρες και πολύ περισσότερο η Φαιστός, τη στιγμή που η ίδια πέτρα υπήρχε πλησιέστερά τους, παραμένει ότι ο χώρος του Λαβυρίνθου εντάσσεται σε ένα ευρύτερο χώρο με ίδια πέτρα και η πέτρα που εξορύχθηκε απ' αυτό το σπήλαιο θα πρέπει να χρησιμοποιήθηκε.

Αυτή η διαδρομή που αναφέραμε είναι η σημαντικότερη περιοχή εξόρυξης πέτρας του νομού Ηρακλείου εκτός της Τυλίσου, η οποία μαζί με την πέτρα των λατομείων Καρτερού τροφοδοτούσαν τα ενετικά κτίσματα του κάστρου.

Στα νταμάρια αυτής της περιοχής παρατηρείται μεγάλη εναλλαγή σύστασης στην ποιότητα των ανθρακικών πετρωμάτων, τα οποία μας δίδουν τους πωρόλιθους των δομικών υλικών – στην επιστημονική γλώσσα μαργαϊκοί ασβεστόλιθοι-κοινώς ασβεστόλιθοι, στους οποίους σε ορισμένες θερμοκρασίες υψηλές ελευθερώθηκε το διοξείδιο του άνθρακα και έμεινε το ασβέστιο με πόρους (κοινώς «πωρόλιθος»). Οι διαφορές στη σύσταση καθορίζουν την ποιότητα και τις διαφορετικές χρήσεις τους, κυρίως δομικά υλικά για διαφορετικές ανάγκες: σπίτια, μιτάτια, παλάτια, ναούς, δρόμους, βρύσες. Άλλα και υλικά για διακοσμητική και γλυπτική.

Η ποιότητα ποικίλει από ελάχιστα μάρμαρα έως πωρόλιθο διαφορετικών πυκνοτήτων και ομοιογένειας. Στις περιοχές αυτές κατά τόπους υπάρχει πολύς πωρόλιθος με όστρακα.

Ο μεγαλύτερος όγκος ποσοτικά και ποιοτικά αυτής της διαδρομής της πέτρας που είναι κυρίως ειδική για τη λάξευση δομικού και διακοσμητικού υλικού, ευρίσκεται γύρω από την περιοχή Αγ. Βασιλείου Πεδιάδος, θέση καθοριστικά περίοπτη και με υψόμετρο περίπου 400 μ. εύκολα προσβάσιμη από όλες τις περιοχές του νομού.

Η στερεότητα της πέτρας αυτής της περιοχής κατά τόπους είναι τέτοια και για τη χρήση γλυπτικής, ώστε να της εξασφαλίζει αντοχή αλλά τόσο όσο να λαξεύεται ευχάριστα και με τέτοια αντίσταση που σου επιτρέπει διάλογο στην επεξεργασία της. Το χρώμα της πέτρας ωχρό προς το ημίλευκο και ενίστε προς την απόχρωση του ελαφρώς κόκκινου ή ανοικτού πράσινου.

Από την ποιότητα και τη στερεότητα της πέτρας εξαρτάται η στερεότητα της δομής των πόλεων και η διατήρησή τους στο χρόνο. Αναλόγως αυτών των γνωρισμάτων γωνιάζονται και ορθοδομούνται στέρεα. Αντίθετα, όπως είχα επισημάνει στο Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο «Λύκτος εϋκτιμένη», στο Καστέλι Πεδιάδος το 2004, εξ αιτίας των σκληρών πετρωμάτων που πήραν από τις παρυφές των Βασιλιώτικων για να κτίσουν την αρχαία Λύκτο, η τύχη της πόλης ήταν μοιραία, διαλύθηκε με τις καιρικές δυσκολίες σεισμών και φωτιάς και η έλλειψη επαρκών ευρημάτων από στοιχεία της πόλης σίγουρα οφείλεται στο είδος της πέτρας, ένα είδος σχιστόλιθου, ο οποίος δεν πελεκείται γωνιασμένα, διότι έχει «λέπια», τα οποία αποκολλώνται και ως εκ τούτου δεν κτίζεται σωστά για να δώσουν στέρεα δομή, δεν «δένουν» οι πέτρες σωστά μεταξύ τους.

Αν και η Λύκτος ήταν ^εϋκτιμένη σε περίοδο προχωρημένης τεχνογνωσίας, ατύχησε ως προς την επιλογή πέτρας, δεν επέλεξε το «δρόμο της πέτρας», που βρισκόταν λίγο πιο μακριά απ' αυτή.

Γεννηθήκαμε και μεγαλώσαμε δίπλα στην Κνωσσό, στα Σπήλια και το λιμάνι του Ηρακλείου και από παιδί παρατηρούσα τις πέτρες των εν ενεργείᾳ τότε νταμαριών –δεκαετίες '50 και '60– και των σπηλαίων μας, όπου είχα εργαστήριο γλυπτικής για είκοσι πέντε χρόνια σε μια απ' αυτές τις σπηλιές και θεωρούσα φυσική προέκτασή τους το φρούριο του Κούλε και τα παλάτια της Κνωσσού.

Περνοδιαβαίνοντας από το 1979 στις πλαγιές των νταμαριών για να διαλέξω πέτρες

πωρόλιθου για τη γλυπτική μου, από τις Πατσίδες έως την περιοχή στο Χουδέτσι, στα νταμάρια του Βασίλη Τριανταφυλλάκη και άλλων, κοιτάζοντας προς τα Λασιθιώτικα όρη, ένιωθα τα γκρίζα βουνά της Λύκτου σαν οχυρά ενός άλλου τόπου και αναλογιζόμουν ότι τα μαρμάρινα αγάλματα στη Λύκτο που μας σώζονται σε αναφορές περιηγητών ή στα μουσεία, είναι πολύτιμες μαρτυρίες μιας σύζευξης μαύρου-άσπρου σε μια πόλη από τη φύση της αυστηρή και γεμάτη μαύρες «σιδερόπετρες», και η πόλη της Λύκτου με ένα «μάτι» που έβλεπε τριγύρω τα πάντα, από τη θάλασσα της Κνωσσού έως όλο το μήκος των Αστερουσίων και τον κάμπο του Καστελίου έως τον Ψηλορείτη, έχοντας πίσω της τα Λασιθιώτικα. Όμως η προνομιούχος θέση της δεν στάθηκε ικανή να τη διασώσει στα χέρια των αρχαιολόγων, παρά με ελάχιστα στοιχεία εξ αιτίας, όπως ήδη αναφέραμε, της ακατάλληλης πέτρας από την οποία κτίστηκε.

Ο πωρόλιθος της περιοχής του Αγίου Βασιλείου έχει κτίσει τα χωριά Αγ. Βασίλειο, Καλλονή, Χουδέτσι και όχι μόνο.

Τα περισσότερα από τριάντα χρόνια που δουλεύω πέτρα από τα Σπήλια έως τις Πατσίδες και Αγ. Βασίλειο, ξεκινώντας από το εργαστήριο του Δημήτρη Αποστολάκη το 1979 στο Ηράκλειο, εξαίρετο λιθοξόο και αυτοδίδακτο γλύπτη, έμαθα πολλά για την πέτρα και έχω ακούσει πολλές ιστορίες, ανάλογες αυτής του Θράψανου στο εργαστήριο του Βασίλη Τριανταφυλλάκη με τις λαξευμένες του βρύσες, υπέρθυρα, τζάκια.

Όπως οι πιθαράδες του Θραψανού έως πριν πενήντα χρόνια περίπου ξεκινούσαν για να πουλήσουν στάμνες, κανάτες, πιθάρια, έτσι οι λιθοξόοι της περιοχής του δρόμου της πέτρας, κυρίως από τον Αγ. Βασίλειο, ταξίδευαν και πελεκούσαν τζάκια, διακοσμούσαν υπέρθυρα, πούλαγαν αλευρόμυλους, έκτιζαν σπίτια, εκκλησίες, βρύσες στην Καλλονή Αγίας Παρασκευής και σε μακρινότερες περιοχές, μετακινώντας πέτρες με γαϊδουράκι^δ, τα δομικά εκείνα στοιχεία που ήταν απαραίτητα και επέστρεφαν έπειτα από εβδομάδες ή και μήνες στα σπίτια τους.

Χρειάζεται συστηματική μελέτη από ομάδα διαφόρων επιστημόνων και καλλιτεχνών για διαπιστώσεις οι οποίες θα έγραφαν καλύτερα την ιστορία και τη σημασία της πέτρας της περιοχής από την αρχαιότητα έως σήμερα. Πρέπει να φανερώσουμε πόσο καθοριστική ήταν η προσφορά της πέτρας στην ανάπτυξη των μεγαλύτερων και πρώτων πόλεων της αρχαιότητας στην Κρήτη και μάλιστα στο Ηράκλειο: Κνωσσός, Αρχάνες, Φαιστός, Γόρτυνα και αργότερα το Ηράκλειο, ο μετέπειτα Χάνδακας ή Μεγάλο Κάστρο. Το υλικό της τεράστιας οικοδομής των τειχών, η ανοικοδόμηση του οποίου άρχισε το 1462 και κράτησε 100 χρόνια είναι από τα νταμάρια του Κατσαμπά και τις πέτρες των ερειπίων της Κνωσσού.

Χωρίς αυτή την πηγή του δρόμου της πέτρας, Ικανής να λαξευτεί και να δώσει αρχιτεκτονικούς σχεδιασμούς με πλαστικότητα, να διακοσμήσει και να δώσει γλυπτικά έργα, οι πόλεις αυτές χωρίς υπερβολή αλλά και ως προς την ιστορία και το μύθο τους, θα ήταν λιγότερες αριθμητικά και ποιοτικά και ασφαλώς όχι σ' αυτές τις θέσεις.

Όσο απομακρυνόμαστε από την Κνωσσό, δηλαδή από τη θάλασσα, τόσο τα πετρώματα προς το κέντρο του νομού Ηρακλείου από κομμόλιθος γίνονται πωρόλιθος συμπαγής και ελάχιστο μάρμαρο εξελισσόμενο.

Η δυνατότητα των νταμαριών του Αγίου Βασιλείου μπορεί να δώσει «φέτες» μονόλιθου που δίνουν τρία και τέσσερα ή και περισσότερα μέτρα μήκος πωρόλιθου με 1 έως 1,30 μ. φάρδος και πάχος 20 έως 35 εκ. και σπάνια έως και 70 εκ. Αυτή είναι μια μεγάλη δυνατότητα. Ένα τέτοιο μονόλιθο μετέφερα στην Αθήνα το 1983 για βάση στο έργο μου για το μνημείο της Μαρίας Κάλλας. Τη δοιύλεψα στο εργαστήριο του Δημήτρη Αποστολάκη στο

Ηράκλειο, από τον οποίο πρωτοδιδάχτηκα τον πωρόλιθο το 1979. Στην Α.Σ.Κ.Τ. (Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών) διδασκόμασταν μόνο μάρμαρο με περιορισμένες γνώσεις, καθόσον η πρακτική ελλιπής και ο χώρος περιορισμένος.

Αρχαιολογική έρευνα αποδίδει τον πρώτο Παρθενώνα στην Ακρόπολη των Αθηνών σε ηρακλειώτικο πωρόλιθο. Εάν έτσι είναι, αυτό σημαίνει πολλά και διαφορετικά πράγματα. Μήπως πρέπει να αναζητήσουμε πωρόλιθο Ηρακλείου και στους Δελφούς μια και θεωρούνται οι Κρήτες θεμελιωτές των Δελφών;

Έχοντας την πείρα μερικών συμποσίων γλυπτικής εκτός Κρήτης, όπως στην Κύπρο και το Λίβανο, και επισκέψεις σε εργαστήρια πέτρας στην Ιορδανία (αναφέρομαι μόνο στα συμπόσια σε τόπους που έχουν πωρόλιθο και όχι μάρμαρο), διαπίστωσα παρατηρώντας ότι οι δυνατότητες σε ποιότητα και ποσότητα του πωρόλιθου Ηρακλείου είναι εξαιρετικές και σημαντικές.

Ο «δρόμος της πέτρας» του Ηρακλείου, μαζί με άλλους δρόμους, όπως των υδάτων και της παραγωγικής γης, καθόρισαν τη δημιουργία και την εξέλιξη της οικονομίας και κατ' επέκταση πολλών άλλων ασφαλώς σημαντικών παραγόντων: αισθητικής, υγιεινής και εν γένει πολιτισμού, και τη δημιουργία μεγάλων πόλεων σ' αυτό τον χώρο. Εξάλλου οι περιοχές με πέτρα έχουν παρατηρηθεί ότι «κρατούν» το νερό και έτσι έχουμε παράλληλους «δρόμους» πέτρας και νερού, οπότε και τα δύο συμβάλλουν καθοριστικά.

Η προσπάθειά μου να βρω επιστημονικά βιβλία για την πέτρα του Ηρακλείου, κάτι ανάλογο του βιβλίου του Μανώλη Κορρέ «Από το λατομείο στον Παρθενώνα», δυστυχώς με οδήγησε μόνο σε βιβλία με θέμα τα νταμάρια εξόρυξης χαλικιού για τη στρώση δρόμων. Είναι η συνέπεια του αυτοκινήτου και της ταχύτητας του σημερινού ανθρώπου και των επιδοτήσεων κυρίως σ' αυτά, που τον εμποδίζει να σπουδάσει ή να παρατηρήσει με ηρεμία και σύνεση τα πράγματα και να φτάσει στη δημιουργία έργων αισθητικής με την πέτρα.

Πρέπει να επισημάνουμε ότι σπάνια οι αρχαιολόγοι αναφέρονται στην προέλευση της πέτρας κτηρίων και έργων γλυπτικής. Ο εντοπισμός της ταύτισης έργων με το υλικό της πέτρας κατά τόπους θα μας βοηθήσει να αξιολογήσουμε το πολύτιμο αυτό αγαθό, ώστε να αποφευχθούν καταστροφές νταμαριών και η αποκλειστική αντικατάστασή των από μπετόν® να περισώσουμε τα πέτρινα σπίτια μας.

Πριν 15 χρόνια στο Καστέλι Πεδιάδας υπήρχαν 6-7 λιθοδόοι. Σήμερα κανένας.

Η ανάγκη να αφήσουμε τέχνη για εμάς και για το μέλλον είναι επιτακτική. Όπως επίσης η ανάγκη να διατηρήσουμε μερικά από τα σπίτια που μας άφησε η πέτρα, σημάδια της διαχρονικότητας και της αξίας της πέτρας στη δημιουργία αισθητικής και ιστορίας.

Ο εντοπισμός της ακριβούς θέσης των νταμαριών στο «δρόμο της πέτρας» από τον Κατσαμπά έως το Χουδέτσι και προς τους Αγ. Δέκα και τη Γόρτυνα, καθώς και της έρευνας των συστατικών κατά τόπους, θα μας οδηγήσει και στους ορισμένους τόπους ευλογημένης προσφοράς της γης μας στη δημιουργία Μινωικών πόλεων και των καλλιτεχνημάτων τους, την απαρχή ελληνικού αλλά και ευρωπαϊκού πολιτισμού.